

સરદાર પટેલ અને જુનાગઢ

ડાભી આશિષભાઈ છગનભાઈ
માર્ગદર્શક : ડૉ.સુરજબેન બી. વસાવા
અનુસ્નાતક રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ,
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી,

પરિચય

વલ્લભભાઈ પટેલનું પૂરું નામ વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ હતું. તેમના ઉપનામ સરદાર પટેલ અને લોખંડી પુરુષ હતા. તેમનો જન્મ ૩૧ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૫ ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદમાં તેમના માતૃગૃહમાં થયો હતો. તેઓ ખેડા જિલ્લાના કરમસદ ગામના રહેવાસી હતા. તેમના પિતાનું નામ ઝવેરભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ લાડબા પટેલ હતું. તેમના ત્રણ ભાઈઓ હતા, સોમાભાઈ, વિઠ્ઠલભાઈ અને નરસિંહભાઈ (નરસીભાઈ). સરદાર પટેલનું અવસાન ૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૦ ના રોજ મુંબઈમાં થયું હતું. હાલના ભારતને અખંડ ભારત બનાવવામાં સરદાર પટેલનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હતું.

સરદાર પટેલનો વિગતવાર પરિચય આપવો કદાચ બિનજરૂરી છે, કારણ કે તેઓ સમગ્ર ભારતમાં જાણીતા છે. તેમની સિદ્ધિઓ અને તેમની સાચી ઓળખ માટે કોઈ વિગતવાર ચર્ચાની જરૂર નથી. વિષયના સંદર્ભની ચર્ચા કરવી વધુ મહત્વપૂર્ણ છે.

ભારતીય સ્વતંત્રતા ચળવળ પછી, દેશે સૌથી મોટા પડકારનો સામનો કરવો પડ્યો. ૫૬૨ રજવાડાઓને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવા. આ મુદ્દાને ઉકેલવા માટે, ૫ જુલાઈ, ૧૯૪૭ ના રોજ સરદાર પટેલની અધ્યક્ષતામાં કેન્દ્ર સરકારમાં એક નવા રજવાડા વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી. સરદાર પટેલે ભારતની સ્વતંત્રતા અને શક્તિ ખાતર ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ પહેલા "જેમ હતું તેમ રહો" કરાર અને વિલીનીકરણ કરાર પર હસ્તાક્ષર કરવા તમામ રજવાડાઓને વિનંતી કરી. આ કાર્ય "ભારતના લોખંડી પુરુષ" તરીકે જાણીતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નેતૃત્વ હેઠળ પૂર્ણ થયું. દેશને એક કરવામાં તેમનું કુશળ નેતૃત્વ અને દૃઢ નિશ્ચય અજોડ હતો.

સમજાવટ, લાંચ, ક્યારેક તો સજાની નીતિનો ઉપયોગ કરીને, સરદાર પટેલે રજવાડાઓને મોટા સંઘીય રાજ્યોમાં ગોઠવ્યા, તેમને પડોશી પ્રાંતો સાથે મર્જ કર્યા, અથવા તેમને સીધા કેન્દ્ર સરકાર હેઠળ મૂક્યા. તેમણે અટલ નિશ્ચય સાથે આ સિદ્ધિ હાંસલ કરી.

કટોકટીનો સામનો કરવામાં અને દૂરગામી મહત્વના મુદ્દાઓનું નિરાકરણ કરવામાં સરદાર પટેલ વહીવટી કાર્યક્ષમતાનું એક તેજસ્વી ઉદાહરણ હતા. તેમણે તેમની સામેના પ્રશ્નોનો દૂરંદેશી અભિગમ અપનાવ્યો. આવો જ એક મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો જૂનાગઢનો હતો.

આજના ગુજરાત રાજ્યનો ભાગ એવા જૂનાગઢનો આ પ્રક્રિયામાં ખાસ મહત્વનો હતો. જૂનાગઢની પરિસ્થિતિ જટિલ હતી કારણ કે રજવાડું હિન્દુ બહુમતી ધરાવતું હતું, પરંતુ તેનો નવાબ મુસ્લિમ હતો. ભારતને 15 ઓગસ્ટ, 1947 ના રોજ સ્વતંત્રતા મળી, પરંતુ જૂનાગઢના નવાબ મોહમ્મદ મહાબત ખાનજીએ પાકિસ્તાનમાં તેમના જોડાણની જાહેરાત કરી. આ નિર્ણય ફક્ત રાજ્યની બહુમતી હિન્દુ વસ્તી વિરુદ્ધ જ નહોતો પણ ભૌગોલિક રીતે અવ્યવહારુ પણ હતો, કારણ કે જૂનાગઢ પાકિસ્તાનની સરહદ પર નહોતું.ઝીણા અને તેમના સાથીઓ ખાસ કરીને ભારતના સરહદી રાજ્યોને પાકિસ્તાન સાથે જોડવા અથવા બંનેથી અલગ રહેવા માટે સક્રિય હતા. જોકે, જોધપુર અને જેસલમેરમાં તેમના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા, અને જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા. જૂનાગઢમાં તેમના પ્રયાસો સફળ થયા હોવા છતાં, તેમની સફળતા અલ્પજીવી રહી. જૂનાગઢના પાકિસ્તાન સાથેના વિલીનીકરણથી અનેક મુદ્દાઓ ઉભા થયા. ત્યાંના લોકોએ આ અવ્યવહારુ નિર્ણયને તેમની લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓનું અપમાન માન્યું. તેઓ વિરોધમાં એક થયા. મુંબઈ અને અન્યત્ર રહેતા જૂનાગઢના રહેવાસીઓએ પણ આંદોલનને ટેકો અને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું.

પાકિસ્તાને આવી પરિસ્થિતિની કલ્પના કરી ન હતી. તેમના માટે, આ ફક્ત એક રાજકીય રમત હતી, પરંતુ સરદાર પટેલે આ મુદ્દાને ઉકેલવા અને જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં એક કરવા માટે રાજદ્વારી દબાણ તેમજ લશ્કરી હસ્તક્ષેપનો ઉપયોગ કર્યો. તેમના મક્કમ નેતૃત્વ અને રાજકીય અને લશ્કરી વ્યૂહરચનાઓના અસરકારક ઉપયોગ દ્વારા આ શક્ય બન્યું. જોકે, લોકોની શક્તિએ તેમના બધા પ્રયાસોને નિષ્ફળ બનાવ્યા. રાજ્યની અંદર અને બહારના લોકોના સતત દબાણને કારણે નવાબને ભાગી જવાની ફરજ પડી અને 9 નવેમ્બર, 1947 ના રોજ જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું.સરદાર પટેલે શાંતિપૂર્ણ રાજદ્વારી અને દૃઢતાથી આ જટિલ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવ્યો. તેમની વ્યૂહરચનાઓએ માત્ર જૂનાગઢને ભારતીય સંઘમાં એકીકૃત કરવાનું સુનિશ્ચિત કર્યું નહીં પરંતુ ભારતની અખંડિતતા અને રાષ્ટ્રીય એકતાને પણ અસર ન થાય તેની ખાતરી કરી.

સરદાર પટેલ, જૂનાગઢ અને આરજી હકુમત-

જૂનાગઢ પોરબંદરની પૂર્વમાં દરિયા કિનારે કાઠિયાવાડ અથવા સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું છે, જે પશ્ચિમ ભારતનો અંગૂઠો છે. તે સમયે કાઠિયાવાડમાં અનેક રજવાડા અને નાની વસાહતોનો સમાવેશ થતો હતો. જૂનાગઢની ૭,૦૦,૦૦૦ વસ્તીના ૮૦ ટકા હિંદુ હતા, પરંતુ તેનો શાસક મુસ્લિમ હતો. આ વિચિત્ર નવાબ, મોહબ્બત ખાને પોતાના અસંખ્ય પાલતુ ફૂતરાઓ પર પોતાનો પ્રેમ અને સંપત્તિનો વ્યય કર્યો હતો.

૧૩ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ, જૂનાગઢના હિન્દુ નાગરિકોએ નવાબને ભારતમાં જોડાવા અંગે વ્યવહારિક અને ન્યાયી નિર્ણય લેવા અપીલ કરી. જોકે, જૂનાગઢ જમિયત, તેમની બેગમ અને જૂનાગઢના દિવાન જેવા સમુદાય સંગઠનોના પ્રભાવને કારણે, તેમણે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની જાહેરાત કરી. આ જાહેરાતથી જૂનાગઢ અને સમગ્ર ભારતમાં લોકોમાં આક્રોશનું મોજું ફરી વળ્યું. ઢેબર જેવા કાઠિયાવાડના સમર્પિત કાર્યકરોએ નવાબને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેઓ તેમને મળી શક્યા નહીં.

જૂનાગઢની જાહેરાત બાદ, સરદાર પટેલ અને નહેરુએ વિદેશ મંત્રાલય દ્વારા તપાસ કરી કે શું પાકિસ્તાન ખરેખર વિલીનીકરણ સ્વીકારશે કે નહીં. પાકિસ્તાને લગભગ એક મહિના સુધી કોઈ જવાબ આપ્યો નહીં, અને 13 સપ્ટેમ્બરના રોજ ટેલિગ્રામ દ્વારા તેમને જાણ કરી કે તેણે વિલીનીકરણ સ્વીકાર્યું છે. આ પછી, શ્રી વી.પી. મેનન પણ 19 સપ્ટેમ્બર, 1947ના રોજ નવાબને મળવા ગયા, પરંતુ તેમને પણ તક આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો. આ કારણોસર, જૂનાગઢમાં "સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ" અને 25 ઓગસ્ટ, 1947 ના રોજ મુંબઈમાં શ્રી જેઠાલાલ જોશી, રસિકભાઈ પરીખ અને રતુભાઈ અદાણી દ્વારા રચાયેલી "સંરક્ષણ સમિતિ" એ તાત્કાલિક જૂનાગઢનો આર્થિક બહિષ્કાર કરવાની જાહેરાત કરી.

૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ ના રોજ, મુંબઈમાં પાંચ સભ્યો (શામળદાસ ગાંધી, ચીમનલાલ શાહ, સોપાન, મુગતલાલ પરીખ અને કામેશ્વર વ્યાસ) ની જૂનાગઢ સમિતિની રચના કરવામાં આવી.

બીજી બાજુ, ઝીણા ગુપ્ત રીતે ઇચ્છતા હતા કે જો ભારત જૂનાગઢમાં લોકમતની માંગ કરે છે, તો ભારતે પણ કાશ્મીરમાં લોકમતનો આગ્રહ રાખવો પડશે. જોકે, સરદાર પટેલે સ્પષ્ટ કર્યું કે જો કાશ્મીરમાં લોકમત થાય છે, તો હૈદરાબાદમાં પણ લોકમત થશે. ઝીણા આ માટે તૈયાર નહોતા, તેથી જૂનાગઢમાં લોકમત યોજાયો ન હતો.

વિદેશ મંત્રી તરીકે, નેહરુ પાકિસ્તાન સાથે વાટાઘાટો કરવા માટે જવાબદાર હતા, પરંતુ સરદાર પટેલ જૂનાગઢ સાથે સીધા વ્યવહાર કરવા માટે જવાબદાર હતા.

૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૭ ના રોજ, સરદાર પટેલના આદેશ પર, કાઠિયાવાડના કેટલાક રજવાડાઓ અને ભારતીય સેનાના સૈનિકોને જૂનાગઢ સરહદ પર તૈનાત કરવામાં આવ્યા હતા.

છેવટે, સરદાર પટેલના જ્ઞાન અને આશીર્વાદથી, 25 સપ્ટેમ્બર, 1947 ના રોજ મુંબઈમાં "જૂનાગઢની કામચલાઉ સરકાર" ની સ્થાપના થઈ. ગાંધીજીના ભત્રીજા શામળદાસ ગાંધીને તેના વડા તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા.

સરદારે ચાર અઠવાડિયા સુધી શાંતિ જાળવી રાખી. ત્યારબાદ, જૂનાગઢમાં સીધા સૈનિકો મોકલવાને બદલે, તેમણે જૂનાગઢના ત્રણ ખાંડિયા રાજ્યો - માણાવદર, માંગરોળ અને

બાબરિયાવાડમાં સૈનિકો મોકલવાની યોજના બનાવી. આ રાજ્યોએ સ્વેચ્છાએ જોડાણના દસ્તાવેજ પર હસ્તાક્ષર કર્યા અને ભારતમાં જોડાવાનો નિર્ણય લીધો.

બીજી બાજુ, કામચલાઉ સરકારે જૂનાગઢના નવાબી શાસન સામે ત્રણેય મોરચે ઝુંબેશ શરૂ કરી: આર્થિક, પ્રચાર અને સશસ્ત્ર. શ્રીમતી પુષ્પાબેન મહેતા આર્થિક બહિષ્કાર વિભાગના વડા હતા, અને શ્રી બાલકૃષ્ણ શુક્લા તેના મંત્રી હતા.

ભારત સરકારે, 1 ઓક્ટોબર, 1947 થી, જૂનાગઢને કોલસો સપ્લાય કરવાનું બંધ કરી દીધું, આડકતરી રીતે કામચલાઉ સરકારને ટેકો આપ્યો. વ્યાપારી સંગઠનો અને વ્યક્તિઓના સીધા સમર્થનનો એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે જૂનાગઢના દિવાન ભુદ્રોએ ૨૭ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭ના રોજ ઝીણાને પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે, "નાકાબંધીથી આપણા આવકના મુખ્ય સ્ત્રોતો, જેમ કે રેલ્વે અને પોસ્ટ સેવા સંપૂર્ણપણે ખોરવાઈ ગયા છે. અનાજની સ્થિતિ પણ નાજુક છે."

૨૧ ઓક્ટોબરના રોજ, ભારતીય મંત્રીમંડળે ત્રણ ખાંડિયા રાજ્યોનો નિયંત્રણ લેવાનો નિર્ણય લીધો. માઉન્ટબેટને આનો વિરોધ કર્યો, પરંતુ સરદાર પોતાના નિર્ણયમાં અડગ રહ્યા અને કોઈપણ અવરોધ સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા.

૨૨ ઓક્ટોબરના રોજ માણાવદર કબજે કરવામાં આવ્યું, અને ૧ નવેમ્બરના રોજ બાકીના બે રાજ્યોનો નિયંત્રણ લેવામાં આવ્યો. આ બે તારીખો વચ્ચેના અઠવાડિયામાં, કામચલાઉ સરકારના સ્વયંસેવકો જૂનાગઢની સરહદોમાં પ્રવેશ્યા, અને નવાબ કરાચી ભાગી ગયા. તેઓ તેમના પરિવાર, ફૂતરા, ઘરેણાં અને તેમની બધી રોકડ રકમ સાથે લઈ ગયા.

નિષ્કર્ષ:

કામચલાઉ સરકાર સ્વતંત્ર રીતે કાર્યરત હતી. તેના સ્વયંસેવકોએ નવાબી સૈન્ય સામે લડવા માટે પોતાનો જીવ જોખમમાં મૂક્યો અને વિજય મેળવ્યો. સરદાર પટેલની દૂરંદેશી અને ભારત સરકારે સૌરાષ્ટ્રમાં મોકલેલા સૈનિકોની હાજરીએ કામચલાઉ સરકારના સ્વયંસેવકોને નૈતિક ટેકો પૂરો પાડ્યો. અંતે, જૂનાગઢનું મનોબળ તૂટી ગયું, અને તેને શરણાગતિ સ્વીકારીને ભારતમાં ભળી જવાની ફરજ પડી.

આમ, સરદાર પટેલે માત્ર જૂનાગઢનું ભારતમાં વિલીનીકરણ જ નહીં, પરંતુ અનેક રજવાડાઓને ભારતમાં એકીકૃત કર્યા અને તેમના પ્રશ્નોનું સફળતાપૂર્વક નિરાકરણ કર્યું. તેમણે કાશ્મીર, હૈદરાબાદ અને જૂનાગઢ જેવી ભારત સામેની સૌથી મુશ્કેલ સમસ્યાઓનું પણ નિરાકરણ કર્યું. ભારતની અખંડિતતા અને એકતામાં તેમનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે. તેમણે ખરેખર "લોખંડી પુરુષ" અને "ભારતના સરદાર" તરીકે સેવા આપીને આ સાબિત કર્યું.

સંદર્ભ સૂચી:

1. ગાંધી, રાજમોહન. ૧૯૯૪/૨૦૧૦. સરદાર પટેલ એક સમર્પિત જીવન. (અનુવાદક, નગીનદાસ સંઘવી.) અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
2. કાદરી, રિઝવાન. ૨૦૦૩/૨૦૧૮. સરદાર પટેલ એક સિંહપુરુષ. અમદાવાદ: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
3. પટેલ, એચ એમ. ૧૯૭૬. ભારતની અપૂર્વ એકતાના સર્જક સરદાર. જસવંત શેખડીવાળા (સંપાં), સરદાર શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ, પૃ ૧૫૯-૧૭૭. વલ્લભવિદ્યાનગર: સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી.
4. જાની, એસ. વી. ૧૯૯૮. જુનાગઢની આરઝી હકૂમત. ડી. એમ. સીસોદીયા (સંપાં), આઝાદીની સુવર્ણજયંતિ વિશેષાંક રાજદંડતર. પૃ ૧૧-૧૭. ગાંધીનગર: ગુજરાત રાજ્ય દંડતર ભંડાર ખાતું.

SHABDBRAHM